

De Rooms-Katholieke liturgie

Geschiedenis, theologische betekenis en canonieke vorm

Evert Florijn

1. Inleiding

Enige tijd geleden las ik op de website van Samuel Advies (website voor kindercatechese):

“Het ‘dogma van de begrijpelijkheid’ is het enige dogma dat de Kerk nooit zal afkondigen. Dit wijd verbreide ‘dogma’ beweert, dat alles in de liturgie begrijpelijk zou moeten zijn. Maar is dat wel zo? Want liturgie is viering van mysteries, geheimen die met God te maken hebben. Het middelpunt van de liturgie is dan ook niet de mens of het kind, maar het Mensgeworden Woord, Gods Zoon, Jezus Christus. Laten we het geheim van God niet proberen met geweld te ontrafelen, maar met eerbied bewaren, zodat het in ons en de jeugd tot bloei kan komen”.

De term liturgie is al niet eenduidig. Dat blijkt wel als u parochianen vraagt wat zij bedoelen als zij het over liturgie hebben. Waarschijnlijk krijgt u vele verschillende antwoorden. Maar wat is de betekenis van de Rooms-Katholieke ritus? En welke regels gelden er om deze goed te vieren? Dit artikel is bedoeld om u op deze vragen enige achtergrond te bieden. De structuur is als volgt: (1) Afbakening van het begrip, (2) verkorte geschiedenis van de katholieke liturgie, (3) de theologische basis voor het Wetboek van het kerkelijk recht, de Codex Iuris Canonici uit 1983, en (4) de toepassing van het canonieke recht op de katholieke liturgische elementen.

2. Afbakening en definitie

Het begrip ‘liturgie’ stamt van het Oud-Griekse λειτουργία. Letterlijk betekent het ‘dienst aan het volk’ (‘leitos’ is ‘volk’, ‘erge’ is ‘handeling’). Vaak kreeg een rijke inwoner de verplichting opgelegd om iets te doen voor zijn stad, om ‘liturgie’ te verrichten. Het begrip kreeg een religieuze betekenis toen de Hebreeuwse Bijbel in het Grieks werd vertaald rond 250 vC. In deze Septuaginta werd de Hebreeuwse tekst over het cultische dienstwerk van de priesters en levieten in de tempel te Jeruzalem consequent vertaald met ‘liturgie’.

Als we vandaag de dag spreken over de ‘liturgie van de Kerk’, dan wordt daarmee de viering van de publieke eredienst door de Kerk bedoeld. Liturgie omvat de volgende aspecten: (1) De ritus, ofwel de voorgescreven wijze van vieren volgens de Codex. (2) De sacramenten, ofwel ‘handelingen van Christus en de Kerk, tekenen en middelen waardoor het geloof uitgedrukt en gesterkt wordt’ (Codex, c. 840). De katholieke traditie erkent er zeven: Doop, Vormsel, Eucharistie, Huwelijk, Wijding, Boete en Verzoening en Ziekenzalving. (3) De sacramentaliën, ofwel ‘liturgische tekenen of handelingen die het geloof oproepen en daardoor een heiligende werking hebben’ (Codex, c. 1166). De sacramenten zijn door Christus ingesteld, sacramentaliën door de Kerk.

3. Beknopte geschiedenis van de Rooms-Katholieke liturgie

De christelijke liturgie van het begin kenmerkte zich door gebed en de lezingen, aangevuld met de viering van de Eucharistie. De brieven van Paulus bevatten reeds voorschriften voor de Eucharistieviering (1 Kor. 10,14-22; 11,17-34). De tekst in 1 Kor. 14,26-40 bevat regels voor de samenkomst van christenen. De liturgie van de vroege Kerk is niet meer volledig te reconstrueren, maar we vinden sporen in vroege teksten zoals de eerste brief van Paus Clemens aan de gemeente te Korinthe. Deze brief is gedateerd tussen 70 en 96 nC. De brief bevat gebeden die gebruikt werden in de eredienst, o.a. het Sanctus dat nog steeds onderdeel uitmaakt van het Eucharistisch Gebed, en een lofzang op Jezus als onze Hogepriester. De brief wordt afgesloten met een gebed dat geldt als ‘het oudste getuigenis van het liturgische leven van de kerk te Rome’ en dat elementen bevat uit joodse synogale gebeden.

Enige jaren later werd de liturgie gecodificeerd in de Didachè. Dit geschrift uit ca. 100 nC kan worden gezien als de eerste voorloper van de Codex uit 1983: de Didachè bevatte de oudste bekende voorschriften voor de christelijke eredienst. De grondstructuur van de eredienst is door de eeuwen gelijk gebleven. In de vierde eeuw verscheen het geschrift 'Apostolische Constituties', waarin de Didachè en een ander liturgisch geschrift, de Tradition Apostolica van Hippolytus, vrijwel geheel zijn verwerkt. Dit geschrift vormde de basis voor de Oosterse en Westerse ritus.

In de Middeleeuwen nam de kennis van het christelijk geloof onder de leken gelovigen drastisch af. De liturgie werd een zaak van de clerus. Het resultaat van deze 'clericalisering van de liturgie' was terug te zien in de inrichting van de kerkgebouwen, zoals het verhoogde priesterkoor. De leken gelovigen namen hun toevlucht tot symboliek en volksvroomheid, met een 'aanschouwingscultus' tot gevolg. Er ontstonden devoties, zoals de heiligenverering en feestelijke processies met het Heilig Sacrament. In de kerkgebouwen verschenen glas-inloodramen met taferelen uit de Bijbel als 'boeken der leken'. De Reformatie is een tegenreactie met als doel de kennis van het christelijk geloof weer te 'democratiseren'. De Reformatoren legden de nadruk op een persoonlijk geloof zonder bemiddeling door de Kerk (Sola Fide). Zij benadrukten het belang van het 'Woord' (Sola Scriptura), en verwijderden radicaal alle beeldcultuur uit hun kerkgenootschappen. Nog steeds staat in de protestantse liturgie de lezing en de preek centraal, en zijn de sacramenten daaraan complementair.

Het Concilie van Trente (1563) initieerde een katholieke hervorming, als reactie op de Reformatie. Liturgisch gezien is de codificatie van de Tridentijnse ritus van belang. Deze ritus werd de standaard voor de H.Mis, en vormde de verplichte liturgie tot Vaticanum II. Van Trente tot Vaticanum II werd de ritus vierhonderd jaar lang wereldwijd in het Latijn werd gevierd, in dezelfde liturgische kleding, met dezelfde teksten en gezangen.

De Liturgische Beweging ontstond aan het einde van de 19^e eeuw. Het doel was om de afstand van het volk tot de liturgie weg te nemen, o.a. door het uitbrengen van missalen in de volkstaal en de mogelijkheid voor gelovigen om actief deel te nemen in de liturgische zang. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) kreeg als belangrijke doelstelling om de liturgie aan te passen, zodat deze beter begrepen kon worden door de leken gelovigen. De Apostolische Constitutie Sacrosanctum Concilium hanteerde als uitgangspunt dat God de liturgie aan de Kerk heeft geschonken als middel om Hem te aanbidden en deel te hebben aan Zijn liefde. De liturgie is een zaak van alle gelovigen. De liturgie is *'het hoogtepunt, waarop de activiteit van de Kerk zich richt, en tevens de bron, waaruit heel haar kracht voortkomt'* (SC10). De vernieuwingen die Vaticanum II doorvoerde (invoering van de volkstaal, aandacht voor verschillende culturen en tradities, vereenvoudiging van de riten, e.d.) zijn allen gericht op actieve participatie van de gelovigen (SC48).

4. Theologisch fundament onder de Codex

Voor een goed begrip over de toepassing van de Codex op de liturgische eredienst van de Kerk is het noodzakelijk om de theologische basis onder het kerkelijk recht goed te begrijpen. Het kerkelijk recht heeft als doel om de 'geest van de liturgie' te bewaren. De theologische uitgangspunten onder het kerkrecht ten aanzien van liturgie luiden als volgt:

1. De liturgie vindt haar bron en oorsprong in God.

God schrijft voor hoe Hij geëerd wil worden. De liturgie is dus van goddelijke oorsprong. Het boek Exodus bevat gedetailleerde voorschriften, bijv. hoe de tabernakel moest worden gebouwd (Ex. 25-31). In de christelijke

liturgie blijkt met name tijdens de consecratie in de Eucharistieviering dat de liturgie van God afkomstig is. Daar worden de woorden van Christus herhaald ('Neemt en eet hiervan', etc.).

2. Het kerkelijk recht heeft als doel de 'juiste' theologische betekenis te bewaren door de eeuwen heen.

Door de liturgie legt de Kerk verbinding met de transcendente werkelijkheid van God. Er is sprake van een uitwisseling: de Kerk brengt eer aan God, en omgekeerd ontvangt zij genadegaven door de Heilige Geest. De bepalingen in de Codex hebben als doel de door God gegeven eredienst zo zuiver mogelijk te behouden.

3. De liturgie is noodzakelijk voor de heilingsstaak van de Kerk.

De liturgie begeleidt mensen door in de ritus, de sacramenten en de sacramentaliën door hun blik te richten op God, zodat zij hun leven kunnen leiden tot Zijn eer. Zoals Paulus dat schrijft: "*Wijdt uzelf aan Hem toe als een levende, heilige offergave, die Hij kan aanvaarden. Dat is de geestelijke eredienst die u past*" (Rom. 12,1). In de Codex worden ook niet-liturgische vormen van heiliging genoemd (c. 839), o.a. het persoonlijk gebed, liefdeswerken, armenzorg, heiligendevotie, pelgrimages, processies, meditatie en het gewetensonderzoek.

4. De liturgie is uitdrukking van de kerkelijke eenheid.

Als de gemeenschap onder de bisschop is verzameld, is de Kerk sacrament van eenheid. De Codex benadrukt het gemeenschappelijke karakter van de vieringen (c. 837). De viering van de liturgie is 'de ene samenkomst in God van alle mensen' (Ratzinger, 36). Deze eenheid blijkt uit twee elementen: (1) de actieve participatie van de gelovigen, en (2) de intrinsieke eenheid van de liturgie. De liturgie is 'kerkelijke gestalte van eenheid in verscheidenheid en complementariteit' (Meijers, 80).

5. In de liturgie voltrekt de kerk de priesterlijke taak van Christus.

Christus komt in de viering tegenwoordig, zodat de Kerk de zuivere eredienst aan God kan brengen. Om de verbondenheid met Christus in de liturgie te benadrukken, wordt de Kerk als mystiek Lichaam van Christus getypeerd. Christus is daarvan het Hoofd, en de gelovigen de ledematen (c. 834, par. 1).

6. Toepassing van het canoniek recht

Het voert te ver om alle canones uit het Wetboek van de Kerk te bespreken die betrekking hebben op liturgie. Voor het doel van dit artikel volstaat het om een overzicht te geven van de voornaamste bepalingen ten aanzien van de ritus, de sacramenten en de sacramentaliën.

6.1 De Rooms-Katholieke ritus

De 'ritus' is 'de vormgegeven uitdrukking van het kerkelijke karakter en de geschiedenis overschrijdende gemeenschappelijkheid van het liturgisch bidden en handelen' (Ratzinger, 125). Het kerkelijk recht schrijft voor dat liturgische vieringen plaats vinden binnen de gewijde ruimte van het kerkgebouw (c. 1214), dat vrij toegankelijk is (c. 1221). De meest ingrijpende invloed van Vaticanum II op de indeling van het kerkgebouw is dat de priester celebreert met het gezicht naar de gelovigen. In de oorspronkelijke indeling van het kerkgebouw stond de priester met zijn rug naar de gemeenschap als hij concelebreerde. De theologische betekenis was dat alle gelovigen samen in dezelfde richting keken: het Oosten, waarbij de rijzende zon de komst van de verrezen Heer symboliseerde (Ratzinger, 58). In de huidige liturgie viert de gemeenschap in een kring, waarbij het kruis op het altaar de gezamenlijke focus is van de gelovigen.

De eredienst wordt geleid 'door wettig hiertoe afgevaardigde personen en door handelingen die door het gezag van de Kerk goedgekeurd zijn'. De bisschoppen zijn de 'hogepriesters van de liturgie' (c. 835), zij zijn bedienaren van Woord en sacrament. De bisschop voorziet in gebouwen en parochies waar de liturgie gemeenschappelijk gevierd kan worden. Hij stelt priesters en diakens aan. Priesters gaan voor in de liturgische vieringen,

en dienen sacramenten toe als de Doop, de Eucharistie, de biecht en de ziekenzalving. Diakens ondersteunen in de liturgie. Ook leken gelovigen kunnen liturgische taken uitvoeren die kerkrechtelijk niet samenhangen met een wijding, zoals acoliet, lector, commentator en cantor. De leken gelovige heeft een speciale zending van de bisschop nodig voor het leiden van een zondagse viering, een doop, de ziekenzalving of een kerkelijke uitvaart.

Tijdens de ritus wordt gebruik gemaakt van gecanoniseerde liturgische boeken. De liturgische boeken worden door de Apostolische Stoel opgesteld in het Latijn (c. 838, par. 2). Hierin zijn de rites officieel voorgescreven. Een bisschoppencollege van een taalgebied heeft de taak om de liturgische boeken te vertalen naar de volkstaal. Daarbij geldt dat binnen de kaders ook lokale liturgische tradities kunnen worden ingevoegd (c. 1120). Voordat deze vertalingen gebruikt mogen worden, moet worden vastgesteld dat zij overeenkomen met de gecanoniseerde Latijnse tekst (c. 826, par. 2). Na vaststelling zijn de liturgische boeken bindend binnen het gebied waarover de bisschoppenconferentie zeggenschap uitoefent. Het is dan niet meer toegestaan om op eigen initiatief iets toe te veranderen (c. 846, par. 1). Dit verbod beschermt het goddelijk en officieel-kerkelijk karakter van de sacramentele vieringen (Meijers, 80).

6.2 *Sacramenten in de Rooms-Katholieke Kerk*

De sacramenten zijn ‘eminente vormen van liturgie waarin Christus zich tegenwoordig stelt en waardoor de kerk als gemeenschap zich bevestigt, voltrekt en sterkt’ (Meijers, 75). De sacramenten van het Nieuwe Verbond zijn door Christus ingesteld (c. 840). Daarmee behoren ze tot het goddelijk recht. In het ritueel van de sacramenten wordt gebruik gemaakt van ‘tekst (lezingen, gebeden), zang, kleding, gestiek (gebedshouding, kruisteken, zitten, staan, knielen) en materie (water, zalf, brood, wijn, wierook, kelk)’ (Meijers, 77). Uitsluitend de paus of het bisschoppencollege bepaalt wat nodig is voor de sacramenten om geldig gevierd te worden (c. 841).

Een aantal sacramenten worden eenmaal toegediend, namelijk het doopsel, vormsel en de wijding (c. 842, par. 2). De toediening van deze sacramenten kan niet worden teruggedraaid. De Kerk kent geen ritueel om iemand te ‘ontdopen’ of ‘ontwijden’. De sacramenten die herhaalbaar zijn, de Eucharistie, de biecht en de ziekenzalving, mogen uitsluitend worden toegediend door een katholieke bedienaar (c. 844, par. 1). Er is slechts onder strikte voorwaarden uitzondering op deze regel toegestaan (noodzaak, afwezigheid van een geldig gewijde bedienaar en geen gevaar voor dwaling en indifferentisme). Onder deze voorwaarden mogen de sacramenten worden gevierd in kerken waarvan de Rooms-Katholieke Kerk hun geldigheid erkent (c. 844, par. 2).

Omgekeerd is het volgens de Codex slechts in stervensgevaar, of ‘wanneer naar het oordeel van de bisschop of bisschoppenconferentie een andere ernstige grond aanwezig is’, toegestaan aan katholieke bedienaren om niet-katholieken sacramenten toe te dienen (Meijers, 91). De voorwaarden zijn dat er geen bedienaar van de andere kerk beschikbaar is, de persoon in kwestie het zelf nadrukkelijk verzoekt en hij/zij blijk geeft van de juiste gesteldheid (c. 844, par. 4). Deze ‘gesteldheid’ is in de Codex overigens ook voorwaarde voor katholieke gelovigen om de sacramenten te kunnen ontvangen. Om te voorkomen dat de bedienaar bij iedereen een gewetensonderzoek moet uitvoeren, gaat het kerkelijk recht ervan uit dat als iemand devoot ter communie gaat, zijn uiterlijke houding overeenkomt met zijn ‘innerlijke gesteldheid’ (Meijers, 93).

De Codex kent nadere bepalingen voor elk sacrament. Hieronder zijn de specifieke bepalingen voor de viering van de Eucharistie uitgewerkt ter illustratie. De Eucharistie kan alleen worden opgedragen door een geldig gewijde bisschop of priester (c. 900). Een priester die onder suspensie leeft, mag niet concelebreren. Het is alleen mogelijk met uitdrukkelijke toestemming van de bisschop om de Eucharistieviering in een niet-gewijde ruimte te vieren, en de viering van de Eucharistie in niet-christelijke gebouwen is altijd verboden (c. 932). Het is

niet toegestaan om de Eucharistie te vieren met voorgangers van andere christelijke gemeenschappen ‘die niet in volledige communio zijn met de Rooms-Katholieke Kerk’ (c. 908), want de Eucharistie moet juist een uiting zijn van de katholieke eenheid. Er zijn gedetailleerde voorschriften ten aanzien van de liturgische kleding van de priester, de diaken en de anderen op het altaar, de voorgeschreven houding van de gelovigen en de orde van dienst. De communie mag alleen worden uitgereikt aan kinderen die over voldoende kennis beschikken zodat ze besef hebben van het mysterie van Christus ‘en het lichaam van de Heer gelovig en vroom kunnen ontvangen’ (c. 913). Iemand die een zware zonde heeft begaan en ‘daarin halsstarrig volhardt’ mag niet ter communie gaan (c. 915). Na de viering moet men met uiterste eerbied omgaan met de geconsacreerde hostie. De communie moet worden bewaard in de tabernakel, binnen de gewijde ruimte van de kerk (c. 938).

6.3 Sacramentaliën

Sacramentaliën dragen bij aan de heiliging van de gelovigen. Soms maakt het ritueel deel uit van de liturgie, zoals het askruisje of de voetwassing op Witte Donderdag. Daarnaast zijn er sacramentaliën die op zichzelf worden gevierd, zoals de uitvaart en het kerkelijk getijdengebed (Meijers, 81). Het is aan de paus en het bisschoppencollege om sacramentaliën in te voeren, af te schaffen of te veranderen.

De Codex hanteert als vuistregel dat sacramentaliën worden bediend door een gewijde bedienaar. Maar het is toegestaan dat sommige worden bediend door leken gelovigen, weliswaar onder voorwaarde dat deze het ritueel volgens conform de liturgische voorschriften. Specifieke sacramentaliën zijn zegeningen, wijdingen en exorcismen. Zegeningen kunnen worden toegediend aan personen, plaatsen en voorwerpen. Een kerkgebouw en een altaar kunnen worden gezegend volgens een ritueel wat in de Codex ‘inwijding’ wordt genoemd. Een ‘gelofte’ is een vrijwillige en weloverwogen belofte aan God om het eigen leven in dienst te stellen van de Kerk. Een gelofte wordt afgelegd tegenover een kerkelijke gezagsdrager (bisschop of priester).

Het getijdengebed maakt onderdeel uit van de liturgie van de Kerk. Gewijde bedienaren en religieuzen zijn verplicht de getijden te bidden. Het getijdengebed omvat ook heiligenverering, in de vorm van heiligenfeesten met eigen liturgische teksten.

7. Slot

Het doel van dit artikel was om u een beknopt overzicht te geven van de geschiedenis en theologische betekenis van de Rooms-Katholieke liturgie, en van de wijze waarop de Codex uit 1983 de liturgie reguleert. Daarbij hoop ik dat u duidelijk heeft gekregen dat in de liturgie van de Kerk het goddelijke en menselijke samenkomen. Door de liturgie treedt de Kerk binnen in het goddelijke mysterie. Het juiste antwoord op de vraag van Samuel Advies, of de liturgie altijd begrijpelijk zou moeten zijn, is in mijn ogen tweeledig. De Kerk kan het goddelijke mysterie nooit volledig doorgronden, en daarom zal de eredienst nooit ten volle begrepen kunnen worden. Anderzijds heeft de Kerk de dure plicht om de kennis van de basis van de liturgie in de geschiedenis en theologie steeds meer te verdiepen onder de leiding van de Heilige Geest.

8. Literatuur

- Lukken, G., *De onvervangbare weg van de liturgie*, Gooi en Sticht (Hilversum), 1980.
- Meijers, T., *Compendium van het katholiek canoniek recht, Deel II: Verkondiging en sacramenten*, Valkhof Pers (Nijmegen), 2017.
- Ratzinger, *De geest van de liturgie, Vereniging voor Latijnse Liturgie*, Enschedé (Amsterdam), 2006.